

УДК 340.15(477)(07)

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2023-2-14-19-28>

ORCID ID 0000-0003-4659-1953

Іванов В'ячеслав Миколайович,кандидат історичних наук, доцент
професор кафедри конституційного та

адміністративного права

Юридичного факультету

Інституту управління, технологій і права

Державного університету інфраструктури та

технологій

м.Київ, Україна.

ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Анотація. У статті здійснено спробу комплексного аналізу історичних підвалин українського конституціоналізму. Стверджується, що протоконституційний вимір української історії сягає часів Київської Русі і біля його витоків лежить збірка давньоруського звичаєвого права «Руська Правда». Подальший розвиток конституціоналізму відбувається в Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. В них вперше в історії вітчизняного державно-правового розвитку визначено повноваження глави держави, органів влади і управління, певні права й обов'язки громадян, містяться положення про суддів та суди, про організацію війська. Принципове значення має положення про рівність осіб вільних станів перед законом. Нових обертів розвиток українського конституціоналізму набув на ґрунті козацького самоврядування і державотворення. Генеральні ради та старшинські ради козацької України на певних етапах за своєю компетенцією наближались до тогочасних європейських станових парламентів. Визначною віхою українського конституціоналізму на шляху до справжнього народовладдя є конституційні акти - Гадяцький трактат (1658 р.) та Конституція Пилипа Орлика (1710 р.).

Ключові слова: протоконституційний вимір української історії, конституціоналізм, народовладдя.

Annotation. The article attempts a comprehensive analysis of the historical foundations of Ukrainian constitutionalism. It is claimed that the proto-constitutional dimension of Ukrainian history dates back to the times of Kyivan Rus and near its origins lies the collection of ancient Russian customary law "Ruska Pravda". The further development of constitutionalism takes place in the Statutes of the Grand Duchies of Lithuania, Rus, and Zhemaitia. In them, for the first time in the history of domestic state and legal development, the powers of the head of state, government and management bodies, certain rights and duties of citizens, provisions on judges and courts, and the organization of the military are defined. Of fundamental importance is the provision on the equality of free persons before the law. The development of Ukrainian constitutionalism is gaining new momentum on the basis of Cossack self-government and state formation. The legal norms developed by the Zaporozhians regulated the democratic principles of the formation of authorities and management, the procedures for solving the main issues of Ukrainian life. The Hetmanship era is an organic component of the evolution of Ukrainian state law in the direction of constitutionalism. The general councils and senior councils of Cossack Ukraine at certain stages in terms of their

competence came close to the European parliaments of that time (restriction of the hetman's power, performance of legislative and control functions, regularity of meetings, etc.). A significant milestone of Ukrainian constitutionalism on the way to true people's rule are the constitutional acts - the Hadyatsky Treatise (1658) and the Constitution of Pylyp Orlyk (1710). The combination of progressive European political and legal theory and the customary practice of the Ukrainian Cossacks of that time can be traced in the division of state power into legislative, executive and judicial, the introduction of democratic-constitutional formation of government bodies through "free elections according to ancient custom and ancient laws".

Keywords: *the proto-constitutional dimension of Ukrainian history, constitutionalism, people's rule.*

Постановка проблеми. Проблеми теорії і практики конституціоналізму є актуальним предметом дослідження різних наук, що об'єктивно обумовлено потребами розбудови новітньої Української держави. На думку філософів і політологів конституціоналізм в широкому розумінні це, передусім, система конституційних ідей принципів, доктрин про фундаментальні політикоправові процеси демократії. Натомість, юристи зосереджені на теоретичному обґрунтуванні інституційних моделей конституційної будови державної влади, оціночними критеріями яких є права людини та верховенство права. Звернення до передісторії українського конституціоналізму є актуальним з огляду на необхідність дослідження об'єктивних закономірностей виникнення і розвитку конституційних явищ в Україні. Наша минувшина є свідченням високого рівня цивілізаційного розвитку українського народу, в основі якого ментальні уявлення про свободу і справедливість, засновані на континуїтеті правової та державницької традиції.

Аналіз досліджень і публікацій. За роки незалежності на потребу розбудови новітньої Української держави з'явилися десятки наукових праць, присвячених теорії конституціоналізму. Значний внесок у розробку проблематики конституціоналізму зробили Ю. Барабаш, А. Крусян, О. Мироненко, М. Орзіх, В. Погорілко, М. Савчин, П. Стецюк, Ю. Тодика, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Юзьков та ін. Питання історії українського конституціоналізму плідно досліджують В. Гончаренко, В. Єрмолаєв, А. Козаченко, О. Кресін, І. Терлюк, М. Томенко та ін. В працях з історії українського конституціоналізму традиційно переважає звернення до конституційних проєктів та конституційних актів минулого. З огляду на вказане, **метою статті** є отримання нового чи доповнення наявного знання історичних підвалин українського конституціоналізму через призму дослідження протоконституційних відносин в давньоукраїнському суспільстві та середньовічних фактичних конституцій і пам'яток українського права.

Виклад основного матеріалу. Загалом виникнення конституціоналізму, як визначного здобутку людської цивілізації, дослідники пов'язують з поширенням в Європі та Північній Америці ідей ліберальної демократії і появою перших писаних конституцій. Проте, всесвітня історія переконливо свідчить, що система суспільно-політичних механізмів, спрямованих на обмеження свавілля правителів та правове урегулювання державної влади, утвердження демократії, свободи і справедливості супроводжує історію людства з давніх часів. Засади конституціоналізму виразно спостерігаються в античній цивілізації, в державно-правовому житті вільних міст та торговельних республік доби середньовіччя. «Український конституціоналізм, - як слушно наголошував М. Орзіх, - належить до тих явищ, які виникли набагато раніше, ніж сформувалися уявлення про них». [1, с. 109]. Забезпечення об'єктивності дослідження історичного процесу зародження українського конституціоналізму потребує

поєднання існуючих в науці загальних підходів та зваженого врахування національних особливостей історичного розвитку. Однак належить враховувати, що в аналізі вітчизняних державно-політичних процесів ще від часів Нестора присутня стійка тенденція «промонархічної домінанти». Проте українська середньовічна історія не є настільки промонархічною, як наприклад, французька, німецька чи російська.

Монархічні засади вітчизняного суспільно-політичного розвитку є впливовими в ранньофеодальний період. Вони пов'язані передусім із зародженням владних відносин, становленням політичної організації суспільства, появою перших державних інститутів Київської Русі. Проте в цей період значний спектр суспільного життя ще функціонував незалежно від держави і підтримувався на принципах самоврядування. За провідну інституцію давньоруського суспільства правила верв – спершу родова, а згодом територіальна громада, яка об'єднувала самостійних господарів одного або кількох поселень. Її члени спільно володіли неподільними землею, лісами, випасами та іншими угіддями. Вони були пов'язані круговою порукою і взаємно відповідали за сплату данини, а також, як повідомляє Руська правда, за вчинені на території громади злочини. Функції управління у верві здійснювали «копні збори», судові справи на основі норм звичаєвого права провадив «вервний суд. Це фактично була сфера позадержавного суспільного життя, яка функціонувала в першу чергу через нездатність держави охопити своїм впливом і контролем все суспільство» [2, с. 8]. У наших далеких пращурів процес перетворення звичаєвих інститутів родового суспільства на засади державної організації влади починається від моменту, коли князь, спираючись на силу військової дружини, мав можливість у своїх інтересах порушити усталені звичаї. Зміцніла князівська влада почала проводити свою політику, яка не завжди відповідала переконанням решти населення. Про це переконливо свідчить наведений Нестором в Повісті минулих літ сюжет про збір данини у древлян першим з київських Рюриковичів – князем Ігорем. Діючи на власний розсуд, він порушив звичаєвий порядок збору данини, за що і поплатився життям. Отже, перші спроби уконституювання монархічно-державної правотворчості були конфліктом між законом князівської влади і століттями встановленим суспільством правовим звичаєм. Як бачимо, не завжди перемагав «закон влади». Княгиня Ольга в «Статутах» і «Уроках», князь Володимир в «Уставе землею» намагалися підвести юридичну основу під князівське володарювання, але їхня правотворчість, на думку дослідників, не йшла далі прийняття рішень з окремих «казусів» і лише доповнювала звичаєве право [3, с. 73]. Отже протоконституційний вимір української історії на ранньофеодальному етапі охоплює діяльність органів влади, яка переважно здійснювалась у формах, визначених традиціями, правовими звичаями, та іншими соціальними регуляторами.

Правове формування провідних державно-правових інститутів Київської Русі пов'язане із появою Руської Правди. Відтепер на всі сфери внутрішньодержавних правовідносин поширювалася князівська юрисдикція. Проте істотним важелем стримування моноцентричних тенденцій в державно-правовому житті Русі-України були міжкнязівські з'їзди (снєми), які скликалися для вирішення питань війни й миру, змін у державному устрої, порядку зміни правителів («посідання столів»), ухвалення найважливіших законодавчих актів. Так, на снємах у 1072 р. у Вишгороді було схвалено «Правду Ярославичів», у 1101 р. та у 1103 р. під Києвом вирішувалися питання війни й миру з половцями. Важливі рішення, спрямовані на припинення чвар між Рюриковичами за спадкове право на управління удільними отчими територіями та об'єднання військових сил перед половецькою загрозою прийняв Любецький з'їзд князів 1097 р. З'їзд закріпив два основоположні принципи взаємин між Рюриковичами: а) принцип

успадкування земель батьків („хай кожен тримає отчину свою”) та принцип суверенітету князів - намісників Великого князя в їхніх володіннях („не переступати межі братньої”). У снємах, крім власне Рюриковичів, брали участь місцеві князі, їхні союзники (брати), васали (сини), наймогутніші бояри, інколи – церковна знать. У період послаблення влади Києва значення князівських з’їздів набуло особливої вагомості – їхні рішення певний час мали найвищу юридичну силу [4, с. 53].

Аристократичні тенденції державно-правового розвитку Київської Русі проявилися також в існуванні боярської ради, яка складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час – і керівників союзників. Проте рада не мала впорядкованої організаційної структури, а її діяльність була переважно консультативною. Натомість у Галицько-Волинському князівстві, де могутню економічну й політичну основу феодального класу становила численна група боярської аристократії, інститут боярської ради перетворився на повноцінний владний орган, що протистояв єдиновладдю князя. Бояри, які володіли великими земельними латифундіями, значною кількістю сіл і міст, істотно впливали на внутрішню й зовнішню політику держави. «Мужі галицькі» підтримували князівську владу настільки, наскільки вона відповідала інтересам феодальної верхівки. [4, с.54-55].

Достатньо відчутними є також демократичні засади давньоукраїнського державно-правового розвитку. Вагомим елементом народовладдя в Київській Русі було віче – народні збори жителів міста та передмістя. У Київській Русі віче існували у всіх містах. Дослідники стверджують, що як частина механізму державної влади, віче складало певну систему. Найбільш важливі рішення, які мали значення для всієї держави-землі, приймалися віче політичного центру землі (стольного граду). Рішення повідомлялись «меншим» містам, підпорядкованим центру, а також більш значним поселенням. Рішення стольного міста було обов’язковим для «менших» міст. На думку О. Малиновського, мешканці стольного міста вважали себе природними представниками всього населення землі [5, с. 147]. У компетенції віча було державно-правове регулювання важливих питань суспільно-політичного життя. На цих повноважних народних зібраннях відбувалася легітимація влади глави держави у формі запрошення князя на престол. На віче укладалися «ряди» (договори) з князями, які «передусім визначали як саме і в якому обсязі князь має реалізовувати свої функції. Тобто цими актами насамперед встановлювалися права князя як глави держави, правителя і судді над народом» [6, с.42]. Причиною укладання договорів між вічем та князями визнається послаблення князівської влади та посилення влади місцевої аристократії. Тексти договорів не збереглися, але про них згадується в літописах. Перша повноцінна згадка про укладення договору з князем належить Києву. Іпатіївський літопис під 1146 р. розповідає як князь Святослав Ольгович присягнув київському віче від імені брата Ігоря на умовах, які висунуло віче: змінити тіунів попереднього князя та призначати нових тіунів тільки за згоди киян, а також вести судові засідання особисто, не перекладаючи цей обов’язок на княжих службовців. Наступні сторінки літописних зводів згадують такі договори мало не щорічно [6, с.39-42]. Зміст договорів включав зобов’язання народу і князів не чинити один одному зла, а також окремі положення, запропоновані народом і прийняті князем, як то: не зловживати владою, не порушувати систему управління і судочинства. Фактично у таких договорах, на нашу думку, закріплювався народний суверенітет [7, с. 13].

Подальший розвиток державного права зафіксовано в упозитивованих законах пізнього середньовіччя, серед яких особливе значення мають Статути Великого князівства Литовського,

Руського і Жемайтійського. «Організуючи чисто литовські землі відповідно державним вимогам, литовські князі, - пише М. Грушевський, - брали правні норми з практики й права руських своїх провінцій, і руське право пересаджувалося таким чином на литовський ґрунт, забиваючи місцеве право так ґрунтовно, що в пізніших правних пам'ятках В. князівства Литовського так як би і сліду не було чисто литовських (в етнічному розумінні сеї назви) елементів права» [8, с.4].

Перший Статут 1529 р. (Старий) містив важливі положення державно-правової регуляції (про верховну владу та її стосунки з населенням, про «земську оборону», тобто організацію війська, про суддів та суди), започаткував обмеження свавілля магнатів щодо шляхти. В Статуті представлені норми, в яких розкриваються повноваження господаря (глави держави), органів управління, визначаються певні права й обов'язки громадян. Принципове значення має положення про рівність осіб вільних станів перед законом: «Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають» (розд.1, арт. 9) [9, с. 198].

Подальшого розвитку норми державного права набули в Другому Статуті 1566 р., який мав історичну назву «Волинський», оскільки приймався для українських земель. Законодавчо закріплювалися нові соціально-політичні реалії: представництво шляхти на сеймах, поділ влади між князем і сеймом, визначалася територія держави, порядок утворення та діяльності органів державної влади. Державу було поділено на повіти та запроваджено повітові шляхетські сеймики. До компетенції Вального Сейму, який складався з вищої палати («Пани-рада») та палати повітових послів, було віднесено прийняття законів, вирішення питань війни й миру, встановлення податків. На підставі Статуту 1566 р. було здійснено судову реформу, за якою встановлювалась юрисдикція гродських, земських та підкоморських судів.

Третій Статут 1588 р. всебічно регулював суспільні відносини, містив досконалі та той час норми державного права. Прогресивним було обмеження влади монарха законом, проголошення єдності права для всіх громадян, відмежування судової влади від адміністрації. Статут 1588 р. захищав інтереси українського населення, гарантуючи право судитися за нормами свого звичаєвого права у копних (громадських) судах, вимагав, щоб суддів і управителів обирали з людей, знаючих право й руське письмо.

Враховуючи, що одним з основних джерел Статутів була Руська Правда, а їхні норми ґрунтувалися на звичних для народу давніх правах, вони сприймалися в українському суспільстві як споконвічне давньоруське право. До тогож і написані Статути були давньоруською канцелярською мовою.

Подальша еволюція українського конституціоналізму відбувається на ґрунті козацького самоврядування. Зрештою, сам факт виникнення самоврядної військово-політичної організації козацтва, що протягом тривалого часу виконувала функції державного утворення, є свідченням величезних потенційних можливостей українського народу, який спромігся досягти свободи і самовизначення в умовах бездержавного, залежного існування. Відомий дослідник Запорозької Січі Д. Яворницький вбачав у козацтві продовжувачів демократичної традиції попередньої доби. «Запоріжжя з його товариством, виборними старшинами, військовими радами, спільним скарбом, спільною для старшин та простих козаків їжою, куреннями – усе це ті самі общинно-вічові порядки давнього південноруського життя, що дійшли найвищого рівня розвитку» [10, с. 15].

Універсальним регулятором функціонування суспільно-політичних інститутів на Січі було козацьке звичаєве право, яке відкидало феодальну залежність та станову нерівність, регламентувало процедури виборів органів влади, суду, порядок землекористування, торгівлі,

ремесла, визначало види злочинів та покарань. Громадівський спосіб життя та мислення запорожців спричинили розвиток козацького права передусім як права публічного. Правові норми, вироблені запорожцями, фактично уконституювали козацьку військово-політичну організацію та основні соціальні цінності січовиків – волю, побратимство і демократизм. Це були специфічні звичаєво-правові норми, спрямовані на забезпечення безпосередньої демократії, встановлення певного компромісу між членами козацької громади. Важливе значення для кошової організації мало правове регулювання демократичних засад формування органів влади й управління, звичаєво-правові процедури вирішення головних питань січового життя: участі у воєнних діях, укладання миру, землекористування та ін.

Органічною складовою еволюції українського державного права у напрямку конституціоналізму є доба Гетьманщини. Березневі статті (1654 р.) визначили суспільно-політичний лад України таким, в якому тісно перепліталися аристократичні й республіканські засади. Це простежується передусім в утворенні інституту глави Української держави – гетьмана, якого обирала Генеральна рада. Гетьманові належала вища законодавча влада: він видавав універсали, які мали статус вищих законодавчих актів. Як глава виконавчої влади, гетьман розпоряджався державними витратами, організовував збирання податків, мав право на роздачу державних земель. Гетьман представляв державу у зовнішніх зносинах, був вищим воєначальником, інколи, якщо це стосувалося козацької верхівки, самостійно розглядав судові справи.

У системі управління Гетьманщиною важливу роль відігравала Генеральна рада. Навіть в умовах національно-визвольної війни гетьман Б. Хмельницький, попри моноцентричний характер його правління, спирався на «колективну волю» козацтва, реалізовану через інститут Генеральної ради, визнавав вищу юридичну силу її рішень. У своїх листах він не раз апелює до авторитету загальних «радних» рішень: «порадившись з товариством, ми вирішили», аргументуючи свої дії, пише про «звичай табірної наради» [11, с.86]. З часом склад Генеральної ради розширився за рахунок представників духовенства, міщан і селян і вона набула ознак інституту прямого народовладдя. Генеральна рада скликала для вирішення найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики, військових, фінансових і судових справ. За козацьким звичаєвим правом на Генеральну раду покладалась функція виборів глави держави. Інколи вона виступала як опозиційна сила щодо гетьмана і козацької верхівки. Через домінанту у складі таких Рад рядового козацтва та представників міщан — «черні», які також мали право голосу, ці зібрання становили опозиційний старшинський аристократії інститут прямого народовладдя, що отримав назву «Чорна рада». Проте Генеральна рада не стала постійно діючим владним інститутом, не було визначено організаційних засад її роботи, періодичності, порядку скликання [12, с. 391].

В цих умовах посилюється значення державно-правового інституту Старшинської ради, яка перебирає на себе функції представницького органу влади. Соціально-політичним підґрунтям оформлення Старшинської ради у якості дієвого владного інституту Гетьманщини була поява наприкінці XVII – початку XVIII століть, як зазначав М. Василенко, «економічно сильного класу старшини, який здійснював домінуючий вплив на владу» [13, с. 391]. Юридично цей стан ще не відрізнявся від козацької маси, але фактично він зосередив в своїх руках центральну владу й управління на місцях. Аналіз складу та результатів діяльності інституту старшинських рад дозволяє виокремити три їх різновиди. Перший вид – Рада колегії генеральної старшини, найближчих гетьманських радників. Дослідники наводять численні приклади зібрань колегії генеральних старшин, що свідчить про те що цей вид старшинської

ради мав постійний характер. Другий вид зборів ради старшини, - пише Л. Окіншевич – ширший: «на ній також була генеральна старшина, але опріч неї були й найвизначніші представники від місцевої влади і впливові начальники військових одиниць української армії – полковники» [14, с. 419]. Третій вид – це З'їзди старшин усіх рівнів, у яких могли брати участь представники духовенства, міщан. Ці широкі за колом учасників зібрання відбувалися переважно в гетьманській резиденції по великих святах (Різдво, Великдень, Покрова). [14, с. 437]. Стосовно представників від міщанського стану Л. Окіншевич зазначає, «що *de facto* було це представництво від міст найбільших, найзначніших і економічно найміцніших. Маленькі ж міста і містечка не дуже різнилися на Гетьманщині від вільних сіл, що їхня людність не мала політичної правоздатності» [14, с. 434]. Старшинська рада розглядала питання внутрішньої і зовнішньої політики, фінансові, податкові справи. Рада виконувала й судові функції при розгляді справ про державні злочини. У XVIII ст. Старшинська рада набуває рис станового парламенту: генеральна старшина і полковники беруть в ній участь за посадою, вище духовництво – теж за посадою, січовиків тут представляє обрана запорожцями січова старшина, знатне військово товариство – офіційно обрані представники від нього, міщан – офіційно обрані представники міської знаті [15, с. 131]. В цей період інститут старшинської ради еволюціонував у напрямі до парламентсько-сеймової моделі – регулярно проводились старшинські з'їзди, які розглядали важливі питання внутрішньополітичного життя. На Старшинській раді у 1759 р. та у 1763 р. розглядався кодифікований Збірник українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» Було проведено ряд політичних, економічних і судових реформ.

Спробу змінити державний устрій Гетьманщини у напрямі до шляхетської демократії та парламентаризму здійснив гетьман І. Виговський. 16 вересня 1658 р. під Гадячем він скликав козацьку раду, на яку прибули й комісари Речі Посполитої. Рада схвалила Гадяцький трактат, за яким передбачалося перетворення польсько-литовської держави на федерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського. Органом законодавчої влади на території Великого Князівства Руського оголошувалися Національні збори, тобто виборний парламент [16, с. 373]. Виконавчу владу мав очолювати Гетьман, пунктом 7 угоди дозволялося «народові Руському (мати) осібних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів, і інші уряди народу Руського». Окремо визначалося, що Війська Запорозького «число має бути 60 тисяч під владою гетьмана руського, згідно із стародавніми вольностями їх», передбачалося карбування власної монети: «Двір Minnica для биття всяких грошей має бути зложений в Києві, або де буде признано зручнішим». «Для судження всяких справ як кримінальних, так і поточних» запроваджувалися «свій окремий трибунал – з таким порядком, який вони самі собі уложать. Але крім того мають окремі судові староства в Овручу і Житомирі» [17, с.19-24.]. Отже за сучасною термінологією згідно з угодою Україна мала перетворитися на президентсько-парламентську республіку у федеративному об'єднанні 3-х держав.

Значною віхою на шляху до ствердження українського конституціоналізму став конституційний акт «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького» від 5 квітня 1710 р., в якому закладалась модель парламентсько-гетьманської республіки (поширеною є назва «Конституція Пилипа Орлика» за ім'ям основного автора цього документу). За формою то був суспільний договір про що свідчить повна назва документу [18]. В такий демократичний спосіб, обмеживши владу новообраного гетьмана рамками «договорів

і постанов прав і свобод», старшина і полковники „уклали угоду”, щоб раз і назавжди припинити спроби узурпувати владу, порушувати колишні права і вольності.

У тексті документу проголошено державний суверенітет та визначено кордони побудови Української держави. Виразно проглядається парламентаризм та республіканізм як конституційні засади українського державотворення: верховенство влади козацької демократії, виборність старшини, полковників, підзвітність гетьмана, здійснено крок до поділу влад. Законодавча влада покладалась на Генеральну Раду, яка мала працювати сесійно, тричі на рік. До її складу входили не лише генеральні старшини та полковники, а й делегати від територіальних одиниць, посли від Війська Запорізького Низового (ст.6). Генеральна Рада мала розглядати питання про безпеку держави, спільне благо, інші громадські справи, за поданням гетьмана обирати генеральну старшину, заслуховувати звіти гетьмана. Виконавчу владу уособлював гетьман разом з Радою генеральної старшини. На противагу зростанню деспотичних тенденцій правління попередніх гетьманів («самодержавство непритаманне гетьманському уряду») повноваження гетьмана були значно обмежені. Він мав узгоджувати рішення «з генеральними особами, полковниками та генеральними радниками», не мав права самостійно здійснювати зовнішні зносини, йому було заборонено створювати власну адміністрацію (ст.8). Для задоволення матеріальних потреб гетьманові мали надаватися певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді. За своєю посадою він мав дбати про лад у Вітчизні, «а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства» (ст.10). Передбачалося створення відокремленого від гетьманської влади Генерального суду.

Демократичні засади формування органів влади поєднуються зі своєрідною системою «стримань та противаг». «Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні - владою гетьманською затверджуватись» (ст.10). «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни» висловлювати йому докір (ст.6).

Висновок. Протоконституційний вимір української історії сягає часів Київської Русі і біля його витоків лежить збірка давньоруського звичаєвого права «Руська Правда».

Подальший розвиток конституціоналізму відбувається в Статутах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. В них вперше в історії вітчизняного державно-правового розвитку визначено повноваження глави держави (господаря), органів влади і управління, певні права й обов'язки громадян, містяться положення про суддів та суди, про організацію війська. Принципове значення має положення про рівність осіб вільних станів перед законом.

Нових обертів розвиток українського конституціоналізму набуває на ґрунті козацького самоврядування і державотворення. Виникнення самоврядної військово-політичної організації козацтва, що протягом тривалого часу виконувала функції державного утворення, є свідченням величезних потенційних можливостей українського народу, який спромігся досягти свободи і самовизначення в умовах бездержавного, залежного існування.

Органічною складовою еволюції українського державного права у напрямку конституціоналізму є доба Гетьманщини. Генеральні ради та старшинські ради козацької України на певних етапах за своєю компетенцією наближались до тогочасних європейських

станових парламентів (обмеження влади гетьмана, виконання законодавчих та контрольних функцій, регулярність зібрань тощо).

Визначною віхою українського конституціоналізму на шляху до справжнього народовладдя є конституційні акти - Гадяцький трактат (1658 р.) та Конституція Пилипа Орлика (1710 р.), які з відомих причин не втілилися у політичну практику. Поєднання прогресивної європейської політико-правової теорії та звичаєвої практики тогочасного українського козацтва простежується у розподілі державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, запровадженні демократично-конституційного формування органів влади через «вільні вибори за давнім звичаєм і за стародавніми законами». Сам факт появи цих актів, створених визначними українськими політиками й правниками, засвідчує, що прогресивна частина української еліти добре розуміла значення конституціоналізму у державному житті.

Література:

1. Орзих М. Ф. Современный конституционализм: цель и средства конституционной реформы в Украине. Юридический вестник. 2001. №3. С. 109-115.
2. Іванов В. М. Історично-правові засади еволюції інститутів українського суспільства і держави. Сучасні інститути держави і права : актуальні питання теорії та практики : монографія. Київ, Львів : СПОЛОМ, 2015. С. 8-18.
3. Історія держави і права України: підручник: У 2 т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Т.1. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Іванов В. М. Державно-правове регулювання суспільних відносин в Україні : витоки та становлення. Державно-правове регулювання суспільних відносин в умовах нових глобалізаційних викликів : вітчизняні та міжнародні реалії : монографія. Київ : Талком, 2019. С. 49-77.
5. Правовий звичай як джерело українського права (IX-XIX ст.). Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.
6. Ромінський Є. В. Договори князів із вічем як джерело права Київської Русі. Правова держава. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 19. Київ, 2008. С. 38-44с.
7. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні : етнотворчий аспект. Київ : ЕксОб, 2002. 264 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1991-1998. Т.5 1994. 704 с.
9. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т.1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3-х т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1990. 592 с.
11. Єрмолаєв В. Про деякі спірні питання історії державотворення на Гетьманщині часів Б. Хмельницького. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. №2 (73). С. 78-88.
12. Іванов В. М. Риси парламентаризму в козацькому державотворенні. Часопис Київського університету права. 2016. №3. С. 33-38.
13. Василенко М. П. Вибрані твори у 3-х т. : Т. 2. Юридичні праці / Відп. ред. : Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. Київ: Юридична книга, 2006. 560 с.

14. Окіншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини XVII- XVIII ст. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3. Київ: Юридична книга, 2003. С. 416 – 450.
15. Мироненко О. Ради генеральної старшини у самоврядуванні українського козацтва. Вісник Академії правових наук України. 1999. №1 (16). С. 118-134.
16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України Київ : Критика, 2006. 584 с.
17. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. Київ : Знання України, 1993. 192 с.
18. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін URL:<http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> (дата звернення: 12.11.2023).